

УДК 101.14(28)

О.В. ЯКОВЛЕВА

БАГАТОМОВНІСТЬ В УКРАЇНІ: ШАНСИ ТА ВИКЛИКИ

Яковлева Олена В'ячеславівна – Київський інститут бізнесу та технологій, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, кандидат філософських наук

У статті розглянуто проблему багатомовності в українському мовному середовищі у контексті європейського досвіду й під кутом зору тих шансів і викликів, які могли б стати реальністю в процесі її – багатомовності – впровадження. Зроблено висновок, згідно з яким багатомовність нового типу – українсько-російсько-англійська – варто розглядати як сприятливий фактор модернізації української нації, української національної держави, вітчизняної системи освіти, їх оптимальної адаптації до сучасних умов.

Ключові слова: багатомовність, одномовність, модернізація, національна ідентичність, система освіти.

В статье рассматривается проблема многоязычия в украинской языковой среде в контексте европейского опыта и под углом зрения тех шансов и вызовов, которые могли бы стать реальностью в процессе его – многоязычия – внедрения. Сделан вывод о том, что многоязычие нового типа – украинско-русско-английское – следует рассматривать как фактор, способствующий модернизации украинской нации, украинской национальной государственности, отечественной системы образования, их оптимальной адаптации к современным условиям.

Ключевые слова: многоязычие, одноязычие, модернизация, национальная идентичность, система образования.

The problem of multilingualism in the Ukrainian language environment in the context of the European experience and the perspective of the opportunities and challenges that could become a reality in the course of it - Multilingualism - implementation. It is concluded that a new type of multilingualism - Ukrainian-Russian-English - should be considered as a factor contributing to the modernization of the Ukrainian nation, Ukrainian national state of our education system, their optimal adaptation to modern conditions.

Keywords: multilingualism, monolingualism, modernization, national identity, the education system.

© О.В. Яковлева, 2013

Проблемним, дискусійним питанням на сьогодні є явище багатомовності відносно української культурної реальності. Важливим є зрозуміти його витоки, специфіку, подальші перспективи розвитку і становлення. Коли мова заходить про багатомовність як про певний інваріант, який знаходить конкретне практичне виявлення у відповідних національних варіантах – бельгійському, швейцарському, індійському, канадському тощо, – то нібито мимоволі відбувається акцентування спільних елементів, наявних у всіх національних варіантах або, принаймні, у більшості з них, супроводжуване виведенням «за дужки» всього, що становить специфіку того чи іншого варіанта, відрізняє його від інваріантної моделі. Одним з наслідків такого погляду стає певне, якщо й не викривлення, то спрощення загальної картини, фактичне зведення її до виявлення набору спільних рис і ненадання належної уваги всьому тому, що до рамок спільності з тих чи інших причин не потрапляє або потрапляє у редукованому вигляді.

Питання багатомовності розкриваються у публікаціях О. Гнатюк, Е. Саїд, О. Зайченко та інших фахівців, однак проблеми співіснування різних мов у контексті єдиного, хоча й багатопланового культурного простору в Україні залишаються настільки важливими, наскільки ж і не розкритими на сьогодні і потребують окремих філософських та міждисциплінарних досліджень.

До цілей даної статті можна віднести аналіз видів багатомовності, а також сучасного стану цього явища в Україні, перспектив його розвитку.

Явище багатомовності в українському мовному середовищі – і як вже чинну повсякденну мовну практику, й як перспективу, яка тільки-но має (або мала б) втілитися в життя у повному обсязі, – напевно чи варто беззастережно ототожнювати з тими прикладами, що їх надає у розпорядження дослідника світовий досвід. Навіть ті країни, в яких «мовне» законодавство максимально близьке до українського за «буквою» і «духом» або, принаймні, значною мірою суголосне з українським, часто-густо розв'язують завдання організації національного мовного простору (або окремих його складових) на засадах багатомовності у спосіб, докорінно відмінний від того, який має місце в Україні, й, до того ж, із зовсім іншими цілями.

Для багатьох розвинених і стабільних країн Європи та світу явище багатомовності – чи то юридично закріпленої, чи такої, що має місце де-факто, на рівні індивідуальних та колективних мовних практик – є природним елементом мовної ситуації, стимульованим, до того ж, цілим набором заходів мовної політики як на державному, так і на місцевому рівні. Використанням для якомога ширшого, повнішого, якіснішого забезпечення комунікативних потреб не однієї, а одразу двох, трьох, чотирьох мов нині вже нікого не здивуєш. У перевагах саме такого підходу й такого алгоритму організації мовного простору встигли на власному досвіді пересвідчитися мільйони людей.

Функціональна багатомовність, виведена на рівень, який гарантує убезпечення її від «інструменталізації» та використання з метою досягнення тих

чи інших суто політичних цілей, за нормальних обставин відкриває перед суспільством, яке можна вважати «дозрілим» для впровадження цього явища, якісно нові можливості для забезпечення його комунікативних потреб. Рух у бік багатомовності, зумовлений об'єктивною потребою її якомога ширшого впровадження в повсякденне життя, – не випадковість і не наслідок певного ситуативного збігу обставин. Він має міцне підґрунтя і в переважній більшості випадків історично зумовлений. Тенденція до поступового переходу від одно- й дво- до багатомовності спостерігається у значній частині мовних середовищ з полінаціональною та/або поліетнічною внутрішньою структурою. Є підстави розглядати її як магістральну й навіть до певної міри домінуючу тенденцію сучасного етапу історичного розвитку.

Тут, проте, вкрай необхідним видається одне застереження. Говорячи про багатомовність як найбільш оптимальну з урахуванням потреб і вимог сьогодення мовну практику і водночас як про провідну тенденцію процесу реформатування мовних середовищ, маємо на увазі багатомовність, передусім, функціональну. Тобто таку, яка позбавлена негативного впливу на проблематику, пов'язану з питаннями державного будівництва, національної ідентичності, культурної самобутності.

Є, проте, й інший різновид багатомовності, назвемо його формальним або «протокольним». Його, приміром, маємо можливість спостерігати у діяльності Європейського Союзу, його інститутів та органів. Йдеться про гарантоване основоположними документами ЄС право на використання в офіційних заходах спільноти усіх без винятку офіційних мов, присутніх у мовному просторі Євросоюзу, тобто практично кожної з 27-ми мов країн-членів. На практиці ця норма майже не застосовується через її очевидну для всіх неупереджених спостерігачів нефункціональність. Замість цього за мовчазною згодою зацікавлених сторін у практичній роботі інститутів і органів ЄС обмежуються лише двома «робочими» мовами – англійською та французькою, яких, як свідчить досить солідний досвід, виявляється цілком достатньо.

В Україні, де мовне питання традиційно продовжує залишатися одним з «майданчиків» політичної боротьби і постійною темою суспільної дискусії, стан справ у сфері мовної ситуації, мовної поведінки, мовної політики залишається недостатньо скоординованим і гармонізованим, заплутаним і, до всього того, вкрай політизованим. У низці аспектів, з ним пов'язаних, відчувається внутрішня суперечливість, зумовлена, з одного боку, конфліктом інтересів і цілей різних суб'єктів мовної та політичної практики, з іншого – регулярною підміною понять та розпливчатістю формулювань.

Українська традиційна багатомовність у вигляді українсько-російської двомовності або різноманітних комбінацій, утворюваних на основі цієї двомовності (українсько-російсько-болгарська, українсько-російсько-словацька, українсько-російсько-польська тримовність тощо), у багатьох відношеннях істотно відрізняється від аналогічних

явищ, наявних у багатьох країнах Європи. Головна відмінність – її політико-мовний, а не «чисто» мовний, тобто комунікативно-прагматичний, характер, ще більшою мірою посилений та ускладнений присутністю й змістовою переваженістю символічно-ідеологічними моментами, а також іншими нюансами.

Оглядаючись на події недавньої історії (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.), О.Гнатюк цілком обґрунтовано констатує, що «центральне місце в тодішньому дискурсі (суспільно-політичному – О.Я.) посідала проблема становища української мови» [1]. Коментуючи цей висновок, польська дослідниця зазначає: «Мову вважали підґрунтям ідентичності, тож нічого дивного, що як тільки з'явилася можливість, письменники розпочали кампанію за повернення українській мові належного статусу... Починаючи від 1989 року обговорення проблеми вийшло поза сферу освіти та культури...» [2].

Не заперечуючи слушності пропонованого О.Гнатюком погляду, варто було б, гадаю, доповнити тезу про зв'язок мови й ідентичності тезою про використання мовного питання в якості важливого інструменту політичної діяльності та формування необхідного суспільно-політичного дискурсу. Його політизація зусиллями, насамперед, представників націонал-демократичного табору в роки, що передували проголошенню української незалежності, крім усього іншого, передбачала свідоме спрощення проблеми, зведення її до «чорно-білої» інтерпретації без урахування будь-яких нюансів, неоднозначних моментів, складних і суперечливих випадків. При цьому суто ідеологічні міркування й підходи до мовної проблематики, до оцінки її сучасного стану й особливостей історичного розвитку нерідко зазнавали помітних модифікацій під впливом такого неочевидного, часто-густо свідомо приховуваного фактора, як практичні інтереси певних груп і навіть окремих осіб, на підставі яких, власне, й відбувалось визначення суспільно-політичних пріоритетів наприкінці ХХ століття.

Свою роль зіграла також і та обставина, що мовну ситуацію в Україні напередодні здобуття нею державної незалежності й одразу після цього прийнято було оцінювати переважно без осягнення її дійсної сутності поза політичним контекстом, тобто не на основі об'єктивного аналізу її реального стану, а з позицій ідеалу, до того ж, ідеалу, коли й не утопічного, то умоглядного, далекого від життя. Це призвело до істотного викривлення й спотворення як окремих, у край важливих, елементів загальної картини, так і всієї цієї картини загалом.

До викривлення й спотворення, про які йдеться, призводила, передусім, зведена у ранг ключової концептуальної установки категорична відмова від погляду на час перебування України та Росії разом з іншими республіками у складі СРСР як на спільне минуле, спільний історичний досвід, у рамках якого співіснували, доповнюючи одне одного, не лише негативні, а й позитивні риси, відмова від яких під приводом «подолання імперської спадщини» означала б помітний крок назад.

«Одним із надбань імперіалізму було зближен-

ня світу, – пише дещо з іншого, але близького до того, про який іде мова, приводу Е.Саїд, – і хоча процес роз'єднання європейців і тубільців був несподіваним і в основі своїй несправедливим, сьогодні більшість із нас повинні розглядати історичний досвід імперії як спільний. Отже, постає завдання описати цей досвід як такий, що, попри жахи, кровопролиття та мстиву гіркоту, належить індійцям і британцям, алжирцям і французам, західним людям і африканцям, азіатам, латиноамериканцям, австралійцям» (курсив Е.Саїда – О.Я) [3].

Для сучасного українського дискурсу сама наявність постановка питання про спільність історичного досвіду українців і росіян за прикладом британців та індійців видається дикістю. На щось подібне вже стало своєрідним патріотичним «бонтоном» дивитися не лише як на нереальну, але й як на непотрібну. В Україні тривають процеси, спрямовані на вироблення власних національних міфів – історичного, культурного, мовного, – головною вимогою до змісту кожного з яких залишається вимога суперництва з тими міфами, що були в обігу за часів СРСР та домінації радянської комуністичної ідеології. Це, гадаю, створює додаткові перешкоди на шляху формування не архаїчної, а модерної української національної свідомості, конкурентної у загальноєвропейському масштабі, сприяючи консервації існуючих проблем і породжуючи, до всього іншого, ще й нові.

Покажовим у контексті сказаного видається той факт, що, обговорюючи можливість проведення всеукраїнського референдуму з приводу надання російській мові в Україні статусу ще однієї державної, О.Зайченко каже, що у випадку його проведення це був би «...не референдум про мову, а стрес-тест на громадянство» [4], і з такою постановкою питання можна погодитися.

Процеси, які ось уже понад двадцять років відбуваються в Україні у мовній та «суміжних» з нею сферах (освіта, культура, книговидавництво та ін.), не відзначаються ані логічністю й послідовністю, ані спрямованістю на подолання негативу, наявність якого визнають практично всі зацікавлені сторони, з наступним забезпеченням переважання позитиву й виведенням проблеми на траєкторію поступального розвитку в інтересах більшості населення. Внаслідок цього і ставлення до багатомовності набуває додаткових конотацій, котрі ускладнюють процедуру гіпотетичного впровадження цього явища у повсякденну практику українців.

Однією з проблем, які прямо впливають із цього стану речей і безпосередньо пов'язані з ситуацією, що склалася, є практично повна відсутність широкого громадського обговорення ідеї форсованого і цілеспрямованого впровадження багатомовності нового типу – україно-російсько-англійської – з усіма її перевагами, а також оцінкою можливого негативно-стримуючого ефекту внаслідок дії потенційних викликів і загроз.

Зсунути справу з «мертвої» точки не допомагає навіть інтуїтивне розуміння того, що у нинішніх українських реаліях перехід до україно-російсько-англійської багатомовності навіть молодшого (осіб віком до 18-20 років) і середнього (людей не

старших 35 років) покоління значною мірою сприяло б розв'язанню одного з найбільш фундаментальних завдань розбудови національної державності – формуванню модерної української політичної нації замість наявної нині архаїчної з огляду на особливості сучасного світу нації етнічної.

Забезпечення реальної багатомовності, яка включала б у перелік своїх складників, крім рідної (української), «другої рідної» або традиційно використовуваної (російської), ще й англійську як світову мову «номер один», для студентської й аспірантської молоді, безумовно, сприяло б підвищенню рівня й якості вітчизняної системи освіти, її повноцінному включенню до європейської та світової освітніх систем [5].

Аналіз усього того, що останнім часом пишеться і говориться у нас з приводу перспектив розвитку національного мовного середовища як у науково-експертному середовищі, так і на рівні органів державної влади однозначно вказує на те, що в Україні продовжує зберігатися підвищений попит на перехід не до багато-, а, навпаки, до одномовності. Певна річ, української, у рамках якої виявилось б можливим забезпечити для української мови не лише формальний статус єдиної державної, а й фактичну кількісну й якісну перевагу над російською. Така зорієнтованість суб'єктів державної мовної політики, підтримувана значною частиною населення, не може не викликати серйозного занепокоєння. Адже будь-який рух у бік одномовності, ба навіть декларування намірів щодо створення передумов для такого руху в наш час не можуть сприйматися інакше, ніж архаїзм.

Після здобуття статусу суверенної держави в Україні, так само, як і в більшості інших пострадянських і постсоціалістичних країн, з неабиякою активністю розгорнувся процес реформатування гуманітарної галузі, переосмислення духовної спадщини під кутом зору її адаптації до змінених внаслідок відновлення суверенної національної державності умов та вимог. Національна державність вимагала, зокрема, і нової національної міфології. Мовна сфера виявилася однією з тих, де впровадження нових підходів, зорієнтованих на безумовний пріоритет української мови, з одного боку, пішло чи не найбільш активно й навіть агресивно, з іншого ж, зіткнулося чи не з найбільшим «спротивом матеріалу» у вигляді реакції на ці активності і агресію з боку реальної мовної ситуації та мовних практик.

Цьому значною мірою сприяла, приміром, успадкована з минулих часів україно-російська двомовність, інтерпретована на новому етапі історичного розвитку як один з вагомих елементів негативного «імперського» спадку часів спільного перебування України та Росії у складі СРСР, а також як фактор, здатний чинити серйозні перешкоди для остаточного утвердження української мови в Україні як єдиної державної не лише за формальним статусом, але й реально – за обсягом використання у різних сферах і за якістю «покриття» кожної із цих сфер.

Погляд на те, що слідом за деякими англомовами авторами можна було б кваліфікувати як

«історичний досвід імперії» (у нашому випадку – Радянського Союзу) не як на щось безумовно негативне, не як на зайвий тягар, що його слід якомога швидше позбутися, а як на спільне надбання всіх народів, котрим довелося певний час перебувати в цій державі, – для нинішніх українських реалій залишається практично недосяжним. Вважати такий стан речей цілком задовільним навряд чи було б правильно. Багатомовність в Україні могла б за певних умов і обставин відкрити шлях до довгоочікуваного й вкрай потрібного з огляду на дійсні, а не уявні, національні інтереси виходу за рамки бінарної опозиції «свій – чужий», «добрий – поганий» стосовно відносин України та Росії, українців та росіян. За спостереженням низки сучасних учених, час таких опозицій і зумовленого ними погляду на світ як на арену перманентного зіткнення монолітних цивілізаційних і культурних систем минув. Характеризуючи сучасний стан культурного розвитку модерного світу, багато з них слушно вказують на таку його особливість як зникнення дорогих серцю націоналістів та імперіалістів бінарних опозицій, які ще не так давно багато в чому визначали характер і особливості зв'язків та взаємин колишніх метрополій та їхніх колоній.

Нині, за влучним спостереженням Е.Саїда, «...нові утворення, створені наперекір кордонам, типам, націям і сутностям, які раптово з'являються на обрії, провокують і кидають виклик фундаментально статичному поняттю ідентичності (курсив Е.Саїда – О.Я.), котре було осердям культурної думки імперіалістичної доби. В процесі обміну між європейцями та їхніми «іншими»... уявлення про існування «нас» та «їх» – установлені, зрозумілі і незаперечно самоочевидні категорії – практично не мінялося... Цей розподіл походить від грецького ставлення до варварів...

Ми досі є спадкоємцями такого підходу, де людина означається за своєю нацією, яка, зі свого боку, вповноважена гіпотетично безперервною традицією...» [6].

У якості висновків можна зазначити, що сказане цілком можна поширити на історичний «обмін» та взаємини між українцями й росіянами, а також на «уявлення» перших про других і других про перших, які сформувалися протягом тривалого часу їхнього співіснування у різних державах і державних утвореннях. Українці також є спадкоємцями підходу, де людину розглядають як типового представника нації або ж нації-держави (навіть незважаючи на те, що остання категорія у XX столітті остаточно перетворилася на утопію, міраж, міф).

Уперта боротьба за впровадження в Україні української одномовності являє собою спробу, зупинивши час і відійшовши на узбіччя світового розвитку, добитися реваншу українського начала над началом російським на історичних українських землях, помстившись у такий спосіб за численні поразки й довготривалу добу відступів, яка затяглася на століття.

Ресурсів, які хоча б гіпотетично могли працювати на модернізацію української нації, української національної держави, системи національної освіти, подібна перспектива у собі не містить. Альтернативний «маршрут», який значно більшою мірою відповідає вимогам сучасного моменту, проте, є. Він пов'язаний з відмовою від орієнтації на одномовність як на форму протесту проти «імперського» минулого й остаточного розрахунку з ним та з постановкою на порядок денний ідеї цілеспрямованого, системного переходу до багатомовності нового типу – українсько-російсько-англійської.

Рецензент Шевцов С.В. – д.філос.н., проф.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Пер. з польської. – К., Видавництво «Часопис «Критика», 2005. – С. 145.
2. Там само. – С. 145.
3. Саїд Е. Культура й імперіалізм. Пер. з англ. – К., Видавництво «Часопис «Критика», 2007. – С. 25.
4. Зайченко О. Языковое обострение. – Интернет-ресурс Polemika.com.ua, 26.03.2012.
5. Кюблер Х.-Д. Міфи про суспільство знань. – К., Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. – 111-112, 156, 158.
6. Саїд Е. Указ. праця. – С. 29.